

Daniel Haiduc

Limitele spațiale ale imaginarului roman. Lucretius și Manilius

Abstract: *The article discusses the concept of spatial limits of the Roman imaginary through the description of the universe found in the works of two important Latin poets, Lucretius and Manilius, each of them being influenced by a certain version of the Greek-Roman cosmology. While Lucretius uses the imagination to explore, step by step, the depths of a rather infinite universe, Manilius is more concerned about the intricacies of relations between the laws of the univers, that is imuable and governed by a god, and the peoples lives.*

Keywords: *cosmology, imaginary, limit, Lucretius, Manilius, universe*

Cuvinte cheie: *cosmologie, imaginar, limită, Lucretius, Manilius, univers*

Definirea imaginarului unui anumit domeniu al cunoașterii ar putea începe de la afirmația lui Cornelius Castoriadis: „Imaginarul [...] nu este o imagine a ceva. Este creația neîntreruptă și esențial nedeterminată [...] a figurilor/formelor/imaginilor, pe baza cărora poate exista vreodată o întrebare despre «ceva»”¹. Într-adevăr, aplicarea conceptului de imaginar la un domeniu dat are această capacitatea de a naște întrebări pertinente despre structurile de bază în care se așează cunoașterea specifică acestuia și, în acest context, este de înțeles fenomenul recent de proliferare a unor imaginerii particulare, aparținând acelor domenii (din ce în ce mai multe) ale gândirii umane care încearcă să asimileze conceptul de imaginar, adesea pe baza unor metodologii nu prea riguroase. Putem, astfel, vorbi despre un imaginar cultural, un imaginar geografic, lingvistic, științific sau istoric, respectiv, prin restrângerea treptată a câmpului de studiu, de un imaginar antic, un imaginar medieval și un imaginar modern, sau chiar de un imaginar antic roman și unul grec.

Deoarece noțiunea de imaginar nu încă este pe deplin clarificată în literatura de specialitate, vom folosi propria definiție propusă într-unul din studiile anterioare: „Imaginarul este o componentă fundamentală a universului personal alături de realitate, pe care o extinde și o reinterpretează permanent, integrând fluxurile sensibilului, mentalul colectiv și propria experiență într-o unitate funcțională deplină, o viziune unică asupra

¹ Castoriadis 1975, pag. 7

lumii”². Se impune din start o observație esențială, și anume că, în această accepțiune, imaginarul se constituie ca un sistem analog realității, ceea ce înseamnă că legile care îl guvernează, în sensul de limitare a posibilităților de structurare internă, trebuie să fie, în esență, aceleași după care se organizează și realitatea. De aici și ideea de limită spațială a imaginarului, cu care vom opera în continuare, ideea care se bazează pe delimitarea, în cadrul unui continuum imaginar, a acelor construcții mentale care pot funcționa ca „locuri”, sau a acelor obiecte care pot fi imaginate „undeva”, prin utilizarea unor relații de natură spațială între ele.

Atunci când vorbim despre limitele imaginabile ale unui univers personal – cu cele două componente ale sale, realitatea și imaginarul – trebuie să facem inevitabil referire la cosmologia sa, adică la acea știință care se ocupă în mod direct de structura, evoluția și legile care guvernează universal respectiv. În cazul nostru, este vorba de cosmologia romană, mai bine zis de cosmologia greco-romană, deoarece romanii au împrumutat, în mare parte, concepția despre univers a filosofilor greci. Dintre scrierile latine care au abordat ideea cosmologică, am ales doi autori, Lucretius și Manilius, deoarece lucrările lor – *De Rerum Natura*, respectiv, *Astronomica* – își propun să descrie în mod sistematic universul pe care fiecare dintre ei îl cunoștea și îl înțelegea. Am lăsat deoparte, fără însă a încerca să le diminuăm importanța, pe Cicero și al său text *Visul lui Scipio* (*Somnium Scipionis*), pe Macrobius cu comentariile sale la *Visul lui Scipio* și *Saturnaliile*, sau pe Aulus Gellius și a sa enciclopedie *Noaptele Atice* (*Noctes Atticae*).

În ce-i privește pe Titus Lucretius Carus și Marcus Manilius, dincolo de efortul, însoțit de un autentic talent literar, pe care l-au depus pentru a sintetiza, în texte de mare întindere, întreaga cunoaștere pe care o aveau despre univers și despre locul omului în cadrul acestuia, este interesantă viziunea diametral opusă îmbrățișată, semn al apartenenței la medii intelectuale diferite: Lucretius este influențat de ideile școlii lui Epicur, în timp ce Manilius se raportează la învățătura lui Hermes Trismegistul³. Înțelegerea celor două viziuni cosmologice este, așadar, dependentă de cunoașterea teoriilor despre univers vehiculate în epoca în care fiecare din ei și-a redactat lucrarea: prima parte a secolului I î.Cr. pentru Lucretius, respectiv începutul secolului I d.Cr. pentru Manilius.

Nici o discuție despre cosmologia greco-romană nu poate ocoli viziunea aristoteliană asupra universului⁴, o viziune atât de influentă încât, mai târziu, în Evul Mediu, ea a fost studiată ca parte integrantă a filosofiei naturale scolastice, dobândind o autoritate mai mare chiar decât în Antichitate, unde era concurată de alte teorii la fel de bine argumentate. Universul lui Aristotel era unul stabil, veșnic, negenerat și indestructibil, alcătuit din globuri concentrice, având în mijloc Pământul, iar ca limită exterioară firmamentul unde erau așezate stelele. Filosoful grec a identificat două regiuni distincte, aflate în stare de echilibru, lumea sublunară și cea supralunară, limita dintre ele fiind dată de sfera pe care aluneca Luna în drumul ei zilnic. Lumea sublunară, alcătuită din Pământ și din aerul aflat în jurul său până la Lună, conținea materie compusă din cele

²Haiduc 2017, pag. 24

³Grimal 1997, pag. 280

⁴Teoria lui Aristotel este descrisă într-o serie de lucrări, din care cele mai relevante sunt *De Caelo*, *Physica*, *De Meteorologica*, *De Generatione et Corruptione*, *Metaphysica Lambda* și *De Mundo*.

patru substanțe elementare, din care două – pământul și apa – erau supuse unei mișcări rectilinii spre centrul Pământului, în timp ce celelalte două – focul și aerul – tindeau să se deplaseze în direcție opusă. Spațiul exterior supralunar, era umplut cu o substanță eterică – numită de Aristotel *aither*, iar în limba latină *quinta esentia* –, iar corpurile cerești aflate acolo aveau mișcări circulare uniforme.

„Căci lumea în ansamblul ei include toată materia, care este, așa cum am văzut, corp natural perceptibil. Astfel încât nici nu există, nici nu a existat și nici nu se vor putea forma vreodată mai multe ceruri, dar acest cer al nostru este unul singur și unic și complet. Este, prin urmare, evident că nu există niciun loc sau vid sau timp în afara cerului” (*De Caelo: I.9*)⁵.

Însă nu toate școlile filosofice ale Antichității acceptau un univers imuabil. Pentru Empedocles din Acragas (Sicilia), adept al teoriei ciclicității cosmosului, singurele lucruri neschimbătoare în univers erau cele patru elemente – pământ, apă, aer, foc –, iar rearanjarea lor continuă în nenumărate combinații era rezultatul trecerii universului prin perioade succesive de generare și distrugere, tranziția de la un ciclu la altul fiind cea care ducea la crearea tuturor formelor de viață, prin stabilirea temporară a unui echilibru între ele. Fiind simetrice, ciclurile lui Empedocle duceau la repetarea, în ordine inversă, a evenimentelor unei faze în cea următoare (spre exemplu un proces de la naștere la moarte era urmat de un proces de la moarte la naștere)⁶. Într-unul dintre textele sale enigmatice, el vorbește despre o „naștere dublă” și o „moarte dublă”, deoarece „unitatea tuturor lucrurilor aduce o generație la ființare și o distruge, iar cealaltă o cultivată și o diseminează ca și cum ele [elementele] ar fi din nou separate”⁷. Cu toate acestea, universul empedoclean, deși etern asemenea celui aristotelian, nu însemna o repetare identică a lucrurilor, ci o evoluție continuă, pe perioade foarte lungi, cu alte cuvinte, în ordine temporală, avem de a face cu o infinitate de universuri distincte.

O viziune cosmologică diferită aveau și stoicii care, ponind de la ideea că lumea fizică era situată în centrul unui vid infinit, au imaginat universul ca pe o sferă imensă ce oscilează în spațiul înconjurător prin cicluri de expansiune și contracție având ca sursă focul, acea conflagrație cosmică numită de ei *ekpyrosis*. Pentru stoici, „lumea materială se conservă printr-o forță imensă, contractându-se și extinzându-se alternativ într-un gol, urmând transmutterile sale fizice succesive, la un moment dat consumată de foc, pentru a începe apoi din nou crearea cosmosului”⁸. Filosoful roman Marcus Tullius Cicero a adoptat o versiune a universului stoic, prezentată în tratatul *De Natura Deorum* (Despre natura zeilor).

„... deoarece soarele este făcut din foc, și este hrănit de vaporii expirați din ocean deoarece nici un incendiu nu poate continua să fie alimentat

⁵ Barnes 1991, pag. 21

⁶ Kragh 2010

⁷ *Ibidem*

⁸ Kragh 2010

în vreun fel, rezultă că el seamănă fie cu focul pe care îl folosim în viața obișnuită, fie cu cel conținut în corpurile creaturilor vii. Dar focul nostru obișnuit, cel care servește nevoilor cotidiene, este un agent distrugător, ce consumă totul și oriunde se răspândește, rade și împrăștie totul. Pe de altă parte, focul corpului este strălucirea vieții și sănătății, este conservantul universal, oferind hrană, favorizând creșterea, susținând și dăruind senzație [fizică]”. (*Cicero 1967: II.46*)

În fine, o altă perspectivă asupra universului, mult diferită de cea aristoteliană, propune Epicur, care pornește de la o versiune proprie a atomismului – conceptul original a fost dezvoltat de Leucip și apoi Democrit –, conform căreia atomii se mișcă neîncetat prin vidul infinit, formând și reformând în mod continuu universul cunoscut, dar și alte universuri. Epicur afirmă cu tărie că „există lumi infinite, atât asemănătoare, cât și diferite de a noastră” și argumentează astfel: „pentru că atomii, care sunt infiniti la număr... nu au fost epuizați nici pe o lume, nici pe un număr limitat de lumi, nici pe toate lumile care sunt asemănătoare, nici pe cele care sunt diferite de acestea, astfel încât nu există un obstacol pentru existența unui număr infinit de lumi”. Pentru filosoful din Samos toate acele lumi conțin „creaturi și plante vii și alte lucruri pe care le vedem în această lume”⁹.

Concepția atomistă a lui Epicur a avut o mare influență asupra scriitorului latin Titus Lucretius Carus, a cărui lucrare *De Rerum Natura*¹⁰ (Despre natura lucrurilor), o capodoperă a filosofiei naturale greco-romane, a preluat și dezvoltat ideile filosofului grec¹¹. De altfel, Lucretius nu-și ascunde deloc admirația pentru Epicur:

„De cum mintea-ți prinde-a spune cu un glas plin de teimei
Despre universul nostru că nu-i fapta unor zei,
Cad pereți din fața lumii, spaima de eresuri moare,
Ne apare universul, fără de întunecare; [...]
Nu-i mirare că ne-aprinde o divină voluptate,
Plină de o sacră spaimă când vedem desfășurate
De puterea minții tale toate tainele ce sunt,
În adânc de cer, pe ape, de asemenea pe pământ...”
(*De Rerum Natura: III.1-30*)¹²

Să observăm însă că versurile de mai sus nu sunt doar un elogiu adresat maestrului, așa cum sunt ele de obicei receptate. Mai important decât „puterea minții” lui Epicur este efectul pe care învățăturile sale îl au asupra celor care ajung în contact cu ele, promisiunea cunoașterii neîngrădite de dogme religioase, posibilitatea aproape înspăimântătoare ce se deschide în fața omului, aceea de a cuprinde cu mintea universul

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Se presupune că lucrarea a fost scrisă în jurul anului 50 î.Hr.

¹¹ *De Rerum Natura* constituie cea mai detaliată descriere păstrată până astăzi în privința unor aspecte relevante ale atomismului lui Epicur. A fost una din cele mai importante surse pentru Newton și a continuat să fie o referință în controversele dintre teiștii secolului al XIX-lea și naturaliștii materialişti.

¹² În *Poezii latini* 1973 (1), pag. 82

în integralitatea sa, fără locuri întunecate, fără taine, fără rest. Această tentație a infinitului, care marchează întreaga lucrare lucretiană, este conștientizată de poet, care își explorează universul cu prudență, înaintând pas cu pas, stabilind borne și puncte de reper, marcându-și cuceririle cu modestia celui în permanență conștient de multitudinea lucrurilor rămase încă ascunse.

Pe de altă parte, Lucretius stabilește clar rolul esențial al imaginației în cunoaștere, acela de a oferi minții modele inteligibile ale lucrurilor pe care simțurile nu sunt în stare să le releve, dar care există cu certitudine deoarece efectele lor sunt resimțite permanent:

„Deși văzuți atomii nu-s,
Le poți afla ființa reală.
Sunt lucruri, crede-mă, pe lume,
De care seamă ai să ții:
Cu ochii nu le vezi anume,
Făptura lor, însă, o știi...”
(*De Rerum Natura: I.328 - 365*)¹³

Poetul roman se referă aici în special la fenomene naturale (vânt, umezeală, sunete, căldură și frig, eroziune lentă – pietrele sub influența apei, inelul de pe deget, lespezile de pe străzi), însă această modalitate de cunoaștere a lumii prin completarea sa cu elemente „știute”, existența lor fiind, în lipsa percepției directe, postulată de rațiune, este în fapt specifică imaginarului, ea asigurând unitatea și continuitatea unui univers personal în care totul trebuie să aibă un loc, un rost, sau o explicație. De altfel, pe parcursul lucrării, Lucretius supralicitează în permanență, adăugând noi și noi elemente unui spațiu din ce în ce mai vast și mai greu de „măsurat”:

„Nu cere de la simțuri să-ți spuie ce nu pot;
Că-s tot aceleași umbre sau pururi altă rază.
Spre miezul lumii ochiul s-ajungă nu cutează,
Ci numai judecata, dorind să vadă tot. [...]
Cu neclintirea stelei gândirea nu se-mpacă,
Nici soarele și luna pe loc nu pot să stea.
Lungșuri infinite străbate orice stea,
Ci ochiul nu le prinde sub zarea lui opacă. [...]
O mie sau cincisute de zboruri de săgeată
Să fie pân' la culmea acestor munți din zări,
Dar între ei și soare sunt uriașe mări
Și ceruri largi și țărături cu-nvolburări de gloată.”
(*De Rerum Natura: IV.364-466*)¹⁴

¹³ În *Poeți latini 1973* (1), pag. 74

¹⁴ *Ibidem*, pag. 89

După ce stabilește că universul este infinit din punct de vedere spațial – „Tot ceea ce există... nu este limitat în nici o direcție” – Lucretius reiterează și cealaltă componentă a viziunii epicuriene, anume că există o infinitate de lumi locuite: „alte globuri ale Pământului în alte regiuni ale spațiului și diferite rase de oameni și generații de fiare”. În același timp, el susține că infinitatea spațială nu este completată și de una temporală: universul lucrețian are o vârstă finită și, la un moment dat, „va fi sfârșitul cerului și al Pământului”¹⁵, idee care îl situează pe poetul roman în opoziție cu Aristotel. Argumentul său este simplu și se bazează pe scurta istorie a omului, pe care o consideră inexplicabilă în situația în care lumea ar existat dintotdeauna:

„Dacă nu a existat nici o origine a cerurilor și a Pământului din generație și dacă ar fi existat din toată veșnicia, cum se poate ca alți poeți, înainte de războiul Theban și distrugerea Troiei, nu au cântat de asemenea despre alte exploatări ale locuitorilor Pământului? Cum de nu au supraviețuit niciunde în memorie și nu sunt întipăriți pe monumente veșnice ale faimei? Dar, după părerea mea, întreaga lume este de origine recentă și a început cu puțin timp în urmă”. (*De Rerum Natura: V.320-330*)¹⁶

Există însă și un revers al acestui imaginar explorator pe care Lucretius îl pune în slujba cunoașterii totale. Fin observator, poetul nu putea să nu observe aparenta rigiditate a legilor naturale – impersonale, imuabile – care nu favorizează omul în nici un fel în vastitatea unui univers care nu conține decât forțe cumulative sau compensatorii, și că tot ceea ce există rezultă în mod natural și inevitabil din ceva existent anterior. Este o problemă care îl obsedează și-l întristează pe poet, deoarece ea reiterează, fără a oferi un răspuns, una din întrebările fundamentale ale filosofiei: care este rostul omului în univers? Așa cum observa Bergson, lui Lucrețiu îi este milă de rasa umană, deoarece omul nu pare a fi decât produsul accidental al unei combinații întâmplătoare de atomi puși temporar împreună de legi naturale inexorabile și destinat, în cele din urmă, să fie distrus de aceleași forțe¹⁷.

Deși vorbește despre un univers similar din punct de vedere structural, viziunea lui **Marcus Manilius** este foarte diferită, după unele voci chiar opusă lui Lucretius, al cărui model îl adoptă doar pentru a-l critica cu tărie¹⁸. Lucrarea sa, intitulată *Astronomica*, elaborată într-un stil didactic și dedicată împăratului Tiberius¹⁹, debutează cu pretenția autorului de a fi primul care scrie poezii despre astrologie, adevărul celor spuse fiind insiprat direct de zeul Mercur (*Astronomica: I.28*) și întărit prin faptul că au fost lăsate deoparte „artele magice”²⁰ (*Astronomica: II.109*).

¹⁵ Problema eternității lumii a fost ridicată de filozofii stoici cu mult înainte de Lucretius. În fapt, din Antichitate până în Evul Mediu și din Renaștere până în perioada modernă, mulți filozofi și oameni de știință au susținut în moduri similare un univers de vârstă limitată.

¹⁶ Lucretius 2001, pag. 146

¹⁷ Bergson 2015, pag. 38

¹⁸ Cizek 2003, pag. 34

¹⁹ Este interesant faptul că autorul nu invocă, conform tradiției, muzele.

²⁰ După unii cercetători (a se vedea Grimal 1997, pag. 280), afirmația este suspectă, deoarece în fapt Manilius amestecă filosofia greacă a lui Poseidonios cu un misticism izvorât din gândirea orientală (egipteană sau siriană) care începe să se răspândească în Imperiu în epoca sa.

Din start, Manilius pune în opoziție liberul arbitru al lui Lucretius (de esență epicureică) unui determinism stoic ce își are originea în scrierile filosofului grec Poseidonios²¹, susținător al credinței într-un destin ce leagă definitiv soarta oamenilor și a popoarelor de mersul astrelor. Din această poziție, poetul roman își permite să critice orice încercare al omului de modificare a propriei condiții, inițiativă inutilă din moment ce tot ceea ce i se întâmplă a fost deja stabilit, deci trebuia să se întâmple²²:

„Pământu-ntreg e stăpânit de soartă,
Iar totu-și are hotărâte legi,
De neschimbat curg secolii întregi,
Pe cei născuți, spre moarte pasu-i poartă.”
(*Astronomica: IV.12*)²³

În descrierea originii și naturii universului, Manilius împrumută multe din argumentele folosite anterior de Xenofan, Leucip, Heraclit sau Empedocle. Vom regăsi, în primul capitol al *Astronomicii*, conceptul celor patru elemente primordiale (pământ, apă, aer și foc), modelul sferelor concentrice – aici e vorba doar de două, una solidă și staționară, reprezentată de Pământ și una goală, a constelațiilor, mărginită de firmament, care se învâрте în jurul Pământului –, sau ideea că planetele, soarele și luna se supun la rândul lor unor mișcări circulare în jurul aceuiași Pământ, pe orbite aflate undeva în spațiul vast dintre suprafața acestuia și firmament.

Însă cea mai importantă componentă a cosmologiei maniliene este cea divină, concepția că universul este condus de un zeu (conspirat deus) și guvernat de rațiune. Argumentul său principal este simplu:

„Cine ar putea crede că structuri atât de masive ar fi putut fi create din atomi minusculi fără acțiunea voinței divine și că universul ar fi creația unui complot orb? Dacă hazardul ne-ar fi dat lumea, atunci hazardul ar și guverna-o”. (*Astronomica: I.483*)

Manilius nu este deloc interesat de ideea de libertate. Pentru poetul roman, rostul omului este acela de a înțelege și a accepta voința divină ca singură modalitate de raportare la lume. Din acest motiv, imaginarul manilian este unul mai degrabă reflexiv, focalizat aproape exclusiv asupra cunoașterii detaliate a influenței astrelor asupra vieții umane. Nu găsim la el nimic din voluptatea explorării, nici vreo încercare de extindere a universului personal către noi spații imaginare prin adăugarea de construcții mentale originale, sau măcar prin punerea la îndoială a cunoașterii existente. Manilius presupune din start că universul este deja cunoscut, iar tot ceea ce contează este cunoașterea în profunzime a relației între imuabilitatea legilor fizice și destinul individual supus acelu

²¹ Poseidonios din Apameia (c. 135 î.Hr. – c. 51 î.Hr.) a fost un filozof stoic grec cu preocupări în domeniile geografiei, istoriei și astronomiei. A fost, de asemenea, poet și om politic.

²² Cizek 2003, pag. 34

²³ În *Poeți latini* 1972 (2), pag. 152

Fatum dat de astrul nașterii sale. În acest sens, poetul depune un efort imens de catalogare a constelațiilor și de explicare a zodiacului – sistemul astrologic complex al caselor cerești și a legăturilor subtile ale acestora cu viața oamenilor. Și totul pentru un scop cât se poate de nobil:

„Cunoașterea astrelor și a acțiunii lor asupra omului ne ferește de contactul cu pasiunile dureroase, inutile, și ne conduce spre serenitate. [...] A avea știință de legile lumii înseamnă a participa la natura divină: *et reperire deum (quis posset) nisi qui pars ipse deorum est* („cine îl descoperă pe zeu este deja unul dintre zei”). (*Astronomica: II.116*)²⁴

Trebuie subliniat că imaginarul reflexiv al lui Manilius nu este deloc lipsit de anvergură. Poetul roman nu refuză călătoria către marginile universului, însă ceea ce îl interesează nu este să-i pună la îndoială fundamentele, ci doar să afle dacă există acolo pericole, forțe invizibile care ar putea amenința ordinea cunoscută. De aici și atenția acordată posibilelor explicații pentru o gamă largă de fenomene observabile, spre exemplu cometele – corpuri cerești investite încă din Antichitate cu puterea de a vesti calamitățile și marile dezastră –, sau Calea Lactee. Acesteia, Manilius îi acordă un număr important de versuri în care ține să treacă în revistă toate explicații cunoscute la acea dată: locul de pe cer în care sunt îmbinate (sau separate) emisferele, calea pe care Soarele călătorise odată, lapte scurs de la pieptul zeiței Juno, o simplă concentrație de stele mici sau, în fine, locuința celestă a eroilor morți. Iată un pasaj relevant:

„Așa-n sclipire calea sigiliu-și arcuiește...
 Se minunează omul și lung în sus privește
 La tremurul de flăcări prin întuneric des:
 În omenescu-i suflet neliniștea-i dă ghes
 Să cerceteze noima schimbărilor din ceruri,
 Punându-și întrebarea de nu cumva-n eteruri
 Noianul se resimte de-un uriaș dezbin
 Și-n plasma tot mai rară despicături se-ațin
 Prin care ies noi raze din bolta șubrezită...
 Cum nu s-ar teme oare când vede-acum rănită
 A cerului tărie și sub privirea-i chiar
 Ruina amenință imensul glob stelar?”
 (*Astronomica: I.703*)²⁵

Observăm, în versurile de mai sus, o combinație extrem de interesantă de termeni ce subliniază vastitatea universului („sus”, „ceruri”, „eteruri”, „noianul”, „bolta”, „imensul glob stelar”) și termeni sugestivi pentru atitudinea de teamă a omului în fața acestuia („tremurul”, „neliniștea”, „dezbin”, „șubrezită”, „rănită”, „ruina amenință”).

²⁴ Grimal 1997, pag. 280

²⁵ Grimal 1997, pag. 150

Este, considerăm noi, un pasaj definitoriu pentru retorica lui Manilius, pentru modul în care acesta alege să reprezinte în scris, într-un mod sistematic, o relație între om și univers în care ființa umană, deși încearcă să se convingă pe sine de imuabilitatea universului pe care singură și l-a construit, trăiește în permanență sub amenințarea unei iminente distrugerii împotriva căreia nu poate face nimic.

Schema huius præmissæ diuisionis Sphærarum .

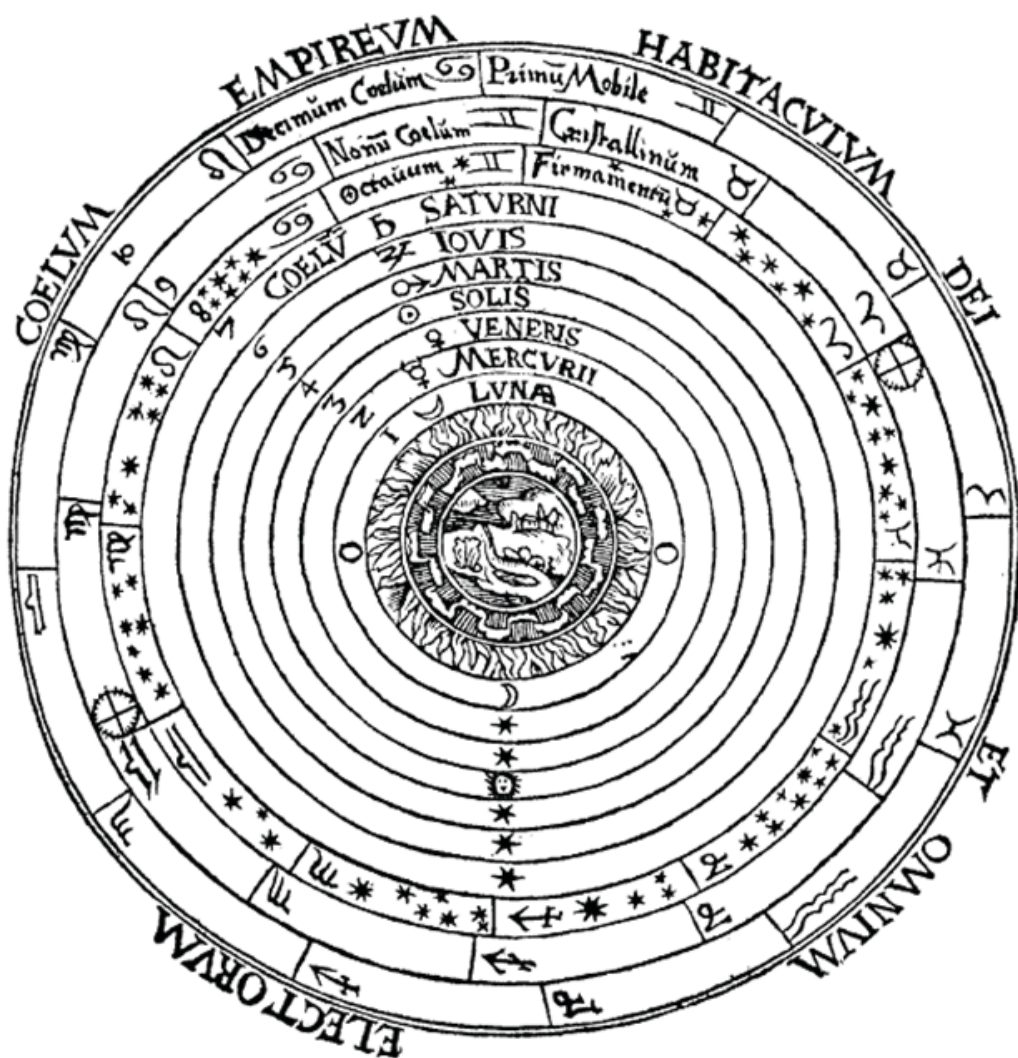

Fig. 1 Reprezentare a sferelor celeste datând din Evul Mediu, despre care se crede că reproduce desene mai vechi, posibil din Antichitate.

Bibliografie

Barnes 1991

The Complete Works of Aristotle, 2 vol., editat de J. Barnes, Princeton: Princeton University Press

Bayet 1972

Bayet, Jean, *Literatura latină*, în românește de Gabriela Creția, traducerea versurilor de Petre Stati, studiu introductiv de Mihai Nichita, București: Univers ?

Bergson 2015

Bergson, Henry, *The philosophy of poetry. The genius of Lucretius*, traducere parțială de Wade Baskin a lucrării *Ecrits et Paroles* (1957 - 1959), ediție ebook, Open Book Integrated Media, 2015

Cicero 1967

Cicero, Marcus Tullius, *De Natura Deorum*, traducere în limba engleză de H. Rackham, Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press

Cizek 2003

Cizek, Eugen, *Istoria Literaturii latine*, vol. II, București: Corint

Grimal 1997

Grimal, Pierre, *Literatura latină*, traducere de Mariana și Liviu Franga, București: Teora

Haiduc 2017

Haiduc, Daniel. *Imaginarul și expresia lui la Petronius și Apuleius*, lucrare de disertație, Universitatea de Vest din Timișoara, 2017

Kragh 2010

Kragh, Helge, *Ancient Greek-Roman Cosmology: Infinite, Eternal, Finite, Cyclic, and Multiple Universes*, în *Journal of Cosmology*, Vol 9, 2172-2178

Lucretius 2001

Lucretius, *On the Nature of Things*, traducere, cuvânt introductiv și note de Martin Ferguson Smith, Indiannapolis: Hackett Publishing Company, Inc.

Poeți latini 1973 (1)

Poeți latini I. De la Ennius până la Horațiu, traducere și note de Petre Stati, Biblioteca pentru toți, București: Minerva

Poeți latini 1973 (2)

Poeți latini II. De la Tibul până la Rutilius Namatianus, Traduceri și note de Petre Stati, Biblioteca pentru toți, București: Minerva